

Aleksander Smoliński

ROZBOJE, RABUNKI I POGROMY LUDNOŚCI
ŻYDOWSKIEJ DOKONANE PRZEZ „KONARMIEŃ”
BUDIONNEGO NA UKRAINIE W KWIETNIU I MAJU
ORAZ WE WRZEŚNIU I PAŹDZIERNIKU 1920 R.

Różne patologie, których ofiarą, oprócz wojskowych, jest również, a może nawet przede wszystkim, ludność cywilna wojujących stron lub też znajdująca się na obszarach, gdzie toczą się działania wojenne, towarzyszą wojnie od zawsze i dotyczą praktycznie wszystkich armii świata¹. Podobnie działo się też podczas niezwykle okrutnej rosyjskiej wojny domowej. Jej przyczyny i przebieg oraz sposób funkcjonowania zarówno wojsk „białych”, jak i formacji ówczesnej Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej², w tym także owianej rewolucyjną legendą i hołubionej w czasach sowieckich 1 Armii Konnej, zrodziło wiele bardzo groźnych zjawisk tego typu. Spowodowały one, iż konflikt ten przybrał

¹ Szerzej na ten temat vide choćby: M. Plewczyński, *Daj nam Boże sto lat wojny. Dzieje niemieckich lancknechtów 1477–1559*, Warszawa 1997; P. Contamine, *Wojna w średniowieczu*, Warszawa 1999; M. Howard, *Wojna w dziejach Europy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2007; A. Shkvarov, *Po zakonu i kazachemu obyknoveniju. K voprosu o «legendie i voennykh prestuplenijach» Kazachestva v Finlandii vo vremija shvedsko-russkich vojen XVIII–XIX vv.*, Hel`sinki 2008; J. Anderson, A. Williams, V. Head, *Rzezie, masakry i zbrodnie wojenne od starożytności do współczesności*, Warszawa 2009.

² W przypadku Armii Czerwonej wynikały one głównie z zastosowanych wtenczas metod formowania oddziałów oraz uzupełniania jej szeregów. Nie wolno też zapominać o skutkach wynikających z metod wykorzystanych przez bolszewików, głównie w 1917 r., w celu rozłożenia i likwidacji starej armii rosyjskiej – szerzej vide: S. P. MeIgunov, *Kak bolsheviki zachvatili vlast. Oktjabrskij perevorot 1917 goda*, Moskwa 2007 (pierwsze wydanie miało miejsce w Paryżu w 1953 r.); S. N. Bazanov, *K istorii razvala russkoj armii v 1917 godu* [w:] *Armija i obshestvo 1900–1941 gg. Stati, dokumenty*. Kollegialnaja rabota [dalej kol. rab.], Moskwa 1999; L. M. Gavrilov, *Istoki i final demokratizacii russkoj armii* [w:] *Armija i obshestvo 1900–1941 gg. Stati, dokumenty...*

niezwykle okrutny i krwawy charakter³. W jego trakcie, zarówno w stosunku do biorących w nim udział żołnierzy, jak i ludności cywilnej, nie przestrzegano bowiem praktycznie żadnych zasad, według których toczono wtenczas wojny na kontynencie europejskim oraz w reszcie świata⁴. O części z tych zjawisk, jakie podczas wojny domowej w Rosji były charakterystyczne dla Armii Czerwonej, w tym także dla wojsk dowodzonych przez Siemiona Michajłowicza Budionnego, pisano już wcześniej⁵.

Mimo to nie wszystkie aspekty tej problematyki są dostatecznie źródłowo przebadane i rzetelnie opisane w dotychczasowej literaturze historycznej. Stąd też warto choćby na podstawie kilku wydarzeń prześledzić, jak w 1920 r. problem ten przedstawiał się w 1 Armii Konnej.

Stan morale i poziom przestrzegania zasad dyscypliny wśród „konarmiejców” walczących w szeregach tej formacji spore zastrzeżenia budził niemal od pierwszych chwil jej istnienia⁶. Bowiem już w grudniu 1919 r. w liście skierowanym do

³ Vide choćby: *Krestjanskoe vosstanie v Tambovskoj gubernii v 1919–1921 gg. Dokumenty i materialy*, Kol. rab., Tambov 1994; *Za sovery bez kommunistov. Krestjanskoe vosstanie v Tjumenskoj gubernii 1921. Sbornik dokumentov*. Sostavitel [dalej; sost.] V. I. Shishkin, Novosibirsk 2000; *Rossija XX vek. Dokumenty*, red. A. I. Jakovleva; *Sibirskaia Vandeja. Tom piervyj 1919–1920*, sost. V. I. Shishkin, Moskva 2000; *Tom vtoroj 1920–1921*. Sost. i red. V. I. Shishkin, Moskva 2001; *Krestjanskoe dvizhenie v Povolzhe 1919–1922. Dokumenty i materialy*. Kol. rab., Moskva 2002; P. Melgunov, *Krasnyj terror v Rossii 1918–1923*, Moskva 2008 (pierwsze wyd. Berlin 1924); R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005; S. S. Balmasov, *Krasnyj terror na vostoce Rossii v 1918–1922 gg.*, Moskva 2006; G. Swain, *Wojna domowa w Rosji*, Warszawa 2007; V. V. Samoshkin, *Antonovskoe vosstanie*, Moskva 2005, a także: E. Mawdsley, *Wojna domowa w Rosji 1917–1920*, Warszawa 2010.

⁴ Szerzej na temat prawnych aspektów prowadzenia wojny przez państwa cywilizowane, w tym również ich obowiązków wobec kombatantów strony przeciwnej, jeńców oraz rannych i ludności cywilnej znajdujących się na obszarze działań wojennych i terytoriach okupowanych, a wynikających z obowiązujących uregulowań prawa międzynarodowego, vide: *Międzynarodowe prawo wojenne. Zapobieganie konfliktom wojennym. Odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów*, wyb. i oprac. M. Flemming, Warszawa 1978; *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, oprac. M. Flemming, M. Gąska, E. Mikos-Skuza, Warszawa 2003; R. Bierzanek, *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982; M. Flemming, *Jeńcy wojenni: studium prawno-historyczne*, Warszawa 2000.

⁵ Vide choćby: A. Smoliński, *Dezercje z 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 2008, tom XLV; idem, *Dezercje z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach 1918–1922. Wojna z Polską i wojna domowa w Rosji*, „Przegląd Wschodni”, t. 10, Warszawa 2007, z. 3 (39); idem: *Rabunki i rozboje 1 Armii Konnej w Rostowie w styczniu 1920 r.* [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 3. *Armia i społeczeństwo*. Praca zbior. pod red. T. Ciesielskiego, Zabrze 2009. Wszystkie te pozycje zawierają obszerny wykaz źródeł oraz literatury dotyczącej tej tematyki.

⁶ Sformowano ją bowiem w listopadzie 1919 r. – szerzej na temat początkowych dziejów 1 Armii Konnej vide chociażby: A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003; idem, *Zarys organizacji 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)* [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2003; idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008. Tam też obszerny wykaz źródeł i literatury przedmiotu.

Klimenta Jefremowicza Woroszyłowa, jednego z członków Rewolucyjnej Rady Wojennej 1 Armii Konnej, Lew Dawidowicz Trocki – ówczesny przewodniczący Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki i faktyczny dowódca Armii Czerwonej – pisał:

Z różnych stron dochodzą mnie słuchy o nieporządkach w Pierwszej Konnej. Konnica bezwzględnie obchodzi się z chłopami, grabi i tak dalej. Za konnicą ciągnie niekończący się tabor. W sztabach pijaństwo, rozpusta i tak dalej. To może zgubić nawet najlepszą armię [...]. Armia Konna działa na terenach zarażonych machnowszczyzną. Jeżeli nie będzie należytej dyscypliny, to duch machnowszczyzny może przeniknąć w nasze szeregi. Konieczne jest w tej sytuacji ukrócenie maruderstwa, rozpusty, grabieży itd. i to przy zastosowaniu nawet najsurowszych metod. To jedyny ratunek dla Armii Konnej⁷.

Pomimo formułowanych wtenczas ocen oraz zalecanych przedsięwzięć, mających służyć poprawie tego stanu rzeczy, już w miesiącach zimowych 1920 r. nastąpiła poważna eskalacja wszystkich tych zjawisk, a do najpoważniejszych wydarzeń z tym związanych zaliczyć trzeba zajścia, które miały miejsce w Rostowie⁸, do którego 1 Armia Konna, zaskakując jego załogę, wkroczyła 8 stycznia 1920 r.⁹ W efekcie tego jej dywizje zdobyły tam liczne magazyny z różno-

⁷ Cyt. za: J. Żyrnow, *Czerwona szarańcza*, „Forum” 2005, Nr 32–33, s. 71. Podobne opinie o 1 Armii Konnej wyrażali wtenczas także inni dowódcy RKKKA. Jeden z nich, a mianowicie A. K. Aleksandrow będący wtedy pomocnikiem do spraw politycznych dowódcy 8 Armii w swoim telegramie do Rewolucyjnej Rady Wojennej Frontu Południowego napisał: „Konieczne trzeba zapobiec powtórzeniu się w Rostowie ekscesów budionnowców, jakie miały miejsce po zdobyciu Woroneża. Zarejestrowano bowiem następujące ich ofiary: rodziny robotnicze, kobiety i komuniści. [...] Należało więc zwrócić szczególną uwagę Rewolucyjnej Rady Wojennej Armii Konnej na problem dyscypliny w oddziałach skierowanych w kierunku Rostowa” – cyt. za: V. D. Polikarpov, *Drugaja storona budjonnowskoj legendy* [w:] *Pamjati Jurija Ivanowicha Korablewa. Graždanskaja vojna v Rossii. Sobytija, mnenija, ocenki*, kol. rab. pod red. N. A. Ivnickogo, Moskwa 2002, s. 608.

⁸ Szerzej na ten temat vide choćby: V. D. Polikarpov, *Drugaja storona budjonnowskoj legendy*; J. Żyrnow, *Czerwona szarańcza* oraz: A. Smoliński, *Rabunki i rozboje 1 Armii Konnej w Rostowie w styczniu 1920 r.*

⁹ Był to okres znaczących sukcesów odnoszonych wtenczas przez „czerwonych” nad dowodzonymi przez gen. lejtnanta Antona Iwanowicza Denikina Siłami Zbrojnymi Południa Rosji. Warto też tutaj dodać, iż od momentu zdobycia jesienią 1919 r. Woroneża w tej zwycięskiej ofensywie znaczącą rolę odgrywały dywizje 1 Armii Konnej. Podobnie, pomimo przejściowych niepowodzeń, działało się też zimą oraz wczesną wiosną 1920 r. – vide choćby: Rossijskij Gosudarstvennyj Voennyj Archiv [dalej: RGVA], Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Delami Revolucionno-Vojennovo. Soveta 1 Konnoj Armii, 245.1.138. Sostav 1 Konnoj Armii i obzor dejatelnocti ej ucherzdenij ot 17 XI 1919 g.; *ibidem*, 245.1.154. Doklad tov. A. Bubnova o 1 Konnoj Armii – „V kakoj kuznice ona kovalas”; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Operativnyj Otdel Shtaba, 245.3.126. Boevye dejstvija 1 Konnoj Krasnoj Armii v Donbace i zachvat goroda Rostova; *ibidem*, Likvidacija ostatkov Denikinshhiny; *ibidem*, Operativnye svodki 1 Konarmii za vremija s 2 I 1920 g. po 22 III 1920 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.7. „Krasnaja konnica i ej rol v graždanskoj vojne” – doklad chlena Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii tov. Voroshilova pročitannoj v gorode Rostove na Donu 11 III 1920 g.

rodnym i wartościowym zaopatrzeniem przeznaczonym dla wojsk „białych”¹⁰. Jednak obok masy materiału wojennego¹¹ w Rostowie były również składy wina oraz innego alkoholu, co spowodowało liczne rabunki, morderstwa, gwałty i rozboje oraz gwałtowny spadek poziomu dyscypliny służących w „Konarmii” ludzi. Dochodziło nawet wtedy do regularnych starć pomiędzy „czerwonymi kozakami” a cywilami próbującymi wziąć udział w rabunku zapasów lub też stającymi w obronie prywatnej własności, takiej jak sklepy, mieszkania itd. „Krasnoarmiejcy” bowiem obok trofeów zabranych armii generała Denikina rabowali także mieszkańców Rostowa, dokonując samowolnych rewizji w poszukiwaniu alkoholu, żywności, zegarków, pieniędzy i kosztowności, a nawet bielizny i odzieży oraz obuwia. Najczęściej jednak obiektem napaści żołnierzy „Konarmii” stawały się wszelkiego rodzaju sklepy z artykułami spożywczymi i odzieżą, a przede wszystkim składy wina¹².

Kres tym rozbojom i pospolitym przestępstwom, o których wiadomości szybko dotarły do przełożonych Budionnego, w tym także do Moskwy, do przewodniczącego Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki, położyły dopiero bardziej zdecydowane przedsięwzięcia dyscyplinarne oraz karne podjęte przez kadrę dowódczą oraz aparat polityczny 1 Armii Konnej, a także wyprowadzenie jej formacji z miasta na front¹³.

Mimo to stan morale „konarmiejców” jeszcze w lutym, a nawet w marcu 1920 r. nadal budził poważne obawy zarówno najwyższych czynników wojskowych, jak i partyjnych, gdyż nie udało się zlikwidować wielu występujących w niej zjawisk

¹⁰ Vide chociażby: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Operativnyj Otdel Shtaba, 245.3.126. Boevye dejstvija 1 Konnoj Krasnoj Armii v Donbase i zachvat goroda Rostova; *Iz istorii grazhdanskoj vojny v SSSR. Sbornik dokumentov i materialov v trjoch tomach 1918–1922. Tom vtoroj: Mart 1919 – fevral 1920*, kol. rab., Moskva 1961, dok. 543, s. 583, Prikaz № 3 vojskam 1 Konnoj Armii ot 10 I 1920 g. ob osvobozhdeni Rostova i Nachichevanii; K. E. Vorosilov, *Stalin i Krasnaja Armija*, Moskva 1937, s. 195 – Vzjatie Rostova i Nachichevanii – Leninu iz Shtaba Juzhnogo Fronta – 10 I 1920 g.; S. M. Budjonnij, *Projennyj put*, Moskva 1958, s. 383.

¹¹ Szerzej vide choćby: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Nachalnika Snabzhenija 1 Konnoj Armii, 245.6.125. Svedenie o kolichestve trofeev 1 Konnoj Armii ot 1 I do 10 III 1920 g.; *Iz istorii grazhdanskoj vojny v SSSR. Sbornik dokumentov i materialov v trjoch tomach 1918–1922. Tom vtoroj...*, dok. 538, s. 578, Operativnaja svodka Shtaba 1 Konnoj Armii ot 6 I 1920 g. ob osvobozhdenii Taganroga; *ibidem*, dok. 547, s. 586, Iz operativnoj svodki Shtaba Revvoensoveta Respubliki ot 17 I 1920 r. o zachvachennyh trofejach pri osvobozhdenii Novoherkasska.

¹² RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Doklad o sostojanii chastejj 1 Konnoj Armii razssectavshhichsja v gorode Rostove – ot 2 III 1920 g.

¹³ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Doklad o sostojanii chastejj 1 Konnoj Armii razssectavshhichsja v gorode Rostove – ot 2 III 1920 g.; *ibidem*, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamennoj Kavalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.51. Prikaz № 15 Revoljucionnogo Voennogo Soveta voiskam 1 Konnoj Armii ot 15 I 1920 g.; *ibidem*, Pismo № 101 voenkoma 6 Kavalerijskoj Divizii ot 15 I 1920 g.; *ibidem*, Upravlenie 11 Krasnoznamennoj Kavalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7694.2.230. Zhurnal № 14 Rasporjaditelno Zasedanija Revoljucionnogo Voennogo Tribunala pri 11 Kavalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 14 II 1920 g.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo Voennogo Tribunala pri 11 Kavalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 7 III 1920 g.

patologicznych, głównie zaś bandytyzmu, samowolnych rekwizycji, gwałtów i maruderstwa oraz antysemityzmu¹⁴. O takiej niekorzystnej dla „Konarmii” oraz dla interesów władzy bolszewickiej sytuacji panującej w dowodzonej przez Budionnego armii świadczyć może także telegram wysłany 17 lutego 1920 r. przez Lenina do Iwara Smilgi¹⁵ i Grigorija Konstantinowicza Ordżonikidze¹⁶, w którym pisał on:

Jestem bardzo zaniepokojony sytuacją naszych wojsk na Froncie Kaukaskim, całkowitym rozkładem w szeregach Budionnego, osłabieniem wszystkich naszych wojsk, słabością ogólnego dowodzenia [...]. Trzeba wyteńczyć wszystkie siły i z rewolucyjną energią podjąć szereg kroków nadzwyczajnych [...]¹⁷.

Ponadto niepokój wielu członków Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki, głównie zaś jej przewodniczącego Lwa Trockiego, budziły też mało skuteczne działania podjęte w 1 Armii Konnej w celu poprawy tej patologicznej sytuacji oraz niewspółmiernie łagodny rozmiar represji w stosunku do skali i charakteru tych zająć¹⁸.

Do kolejnych budzących poważne zaniepokojenie władz bolszewickich wydarzeń tego typu doszło podczas przemarszu „Konarmii” na polski teatr działań wojennych, czyli w kwietniu i maju 1920 r. Zgodnie bowiem z wcześniejszymi założeniami oraz otrzymanymi rozkazami podczas tego marszu poszczególne dywizje armii Budionnego zwalczały wszelkiego rodzaju chłopskie i nacjonalistyczne, ukraińskie ruchy powstańcze, skierowane przeciw bolszewikom oraz ich władzy i nazywane przez nich „bandytyzmem”. W opinii władz bolszewickich, z racji poziomu rozwoju ruchu partyzanckiego, Ukraina uważana była za „bandyc-

¹⁴ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Politicheskoe Upravlenie. Obshee Otdelenie, 245.2.2. Protokół № 4 soveshanija vseh nachalnikov otdelenii i otdelov Puarma 1 Konnoj Armii za 27 III 1920 g.; *ibidem*, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Dokład o sostojanii chastej 1 Konnoj Armii raschestavshichsja v gorode Rostove – 2 III 1920 g.

¹⁵ Był to wtenczas jeden z członów Rewolucyjnej Rady Wojennej Frontu Kaukaskiego – szerzej vide: *Encyklopedia rewolucji październikowej*, praca zbior. pod red. L. Bazyłowa, Warszawa 1977, s. 387.

¹⁶ Pełnił on wówczas funkcję członka Rewolucyjnej Rady Wojennej Frontu Kaukaskiego oraz przewodniczącego Biura do Spraw Przywrócenia Władzy Sowieckiej na Północnym Kaukazie – szerzej vide: *Encyklopedia rewolucji październikowej*, s. 292; *Grazhdanskaja vojna i voennaja intrvencija v SSSR. Enciklopedija*. Glavnij redaktor S. S. Chromov, Moskva 1983, s. 414, a także: I. M. Dubinckij-Muchadze, *Ordzhonikidze*, Moskva 1963.

¹⁷ W. Lenin, *Dzieła wszystkie. Przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR. Tom 51. Dokumenty lipiec 1919 – listopad 1920*, Warszawa 1989, dok. 232, s. 124.

¹⁸ Szerzej vide: W. D. Polikarpow, *Drugaja storona budjonovskoj legendy*; J. Żyrnow, *Czerwona szarańcza* oraz A. Smoliński, *Rabunki i rozboje 1 Armii Konnej w Rostowie w styczniu 1920 r.*

ki rejon” i szczególnie niebezpieczny dla Sowietów¹⁹. Opinia ta dotyczyła przede wszystkim ukraińskiej wsi, gdzie w spadku po „dzikiej” demobilizacji dawnej armii rosyjskiej znajdowało się mnóstwo broni palnej²⁰, białej oraz amunicji²¹.

Oprócz prób rozbijania ukraińskich chłopów opór wsi podsycaly także przymusowe i bezlitosne wybieranie „razwiorstki”²² oraz konfiskaty i rekwizycje żywności i paszy, a także sukna, naczyń i innych materiałów przeznaczonych dla Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej²³. Taki sam skutek wywoływał pobór koni, który był dla chłopów szczególnie uciążliwy, gdyż pozbawiał ich gospodarstwa niezbędną siłę pociągową²⁴.

¹⁹ Szczególnie silne były ruchy propetlurowskie, które owały rejonem leżącym na wschód od linii kolejowej Winnica – Słobodka (na zachód od Bałty) i sięgającym Dniepru, a nawet przekraczającym tę rzekę w kierunku północno-wschodnim i ciągnącym się aż do Achtyrki. Kolejne ogniska powstańcze znajdowały się w rejonie Kolei Kijowsko-Woroneskiej. Nie miały one jednak związku z Petlurą – vide: N. Kakurin, V. Melikov, *Grazhdanskaja vojna v Rossii: vojna s belopolakami*, Moskwa 2002, s. 139–140. Ponadto vide także: L. Shankovskij, *Ukrajns'ka armija v borot'bi za derzhavnist*, Mjunchen 1958; V. Veriga, *Vizvol'ni zmaganija v Ukrajjni 1914-1923 rr. u 2-ch tomach*, t. 2, L'viv 1998 oraz: J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002.

²⁰ W wielu przypadkach były to nie tylko karabiny powtarzalne, ale także karabiny maszynowe i granaty.

²¹ RGVA, Shtab RKKA. Sekretariat Pomoshhnika Komisarja Shtaba, 7.1.152. Otvetnoe pismo № 21/II ot 3 I 1924 g. A. Orlinskogo Nachalniku Poliutpravlenija Shtaba RKKA tov. Antonov-Ovseenko; Kijów, Central'nyj Derzhavnyj Archiv Vishhich Organiv Vlady ta Upravlinnja Ukrajjni (dalej: CDAVO), Vseukrajns'ka Central'na Komisja po Borotbi z Dezertirstvom pri Komandujuchomu Vsima Zbrojnnimi Silami na Ukrajjni, 17.1.182. Protokol plenarnogo soveshhanija Gubkomdezertira, predstavitelej Gubcheka i drugih uchrezhdenij goroda Charkova ot 22 IV 1920 g.; Central'nyj Derzhavnyj Archiv Gromads'kich Ob'jednan' Ukrajjni (dalej: CDAGOU), Central'nyj Komitet Kommunisticheskij Partii Ukrajjni. Otdel Informacionno-Instruktorckij, 1.20.45. Svodka Informacionnogo Otdela CK KP (b) Ukrainy ot 18 IX 1919 g.; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/1/33. Wiadomości z pism ukraińskich za czas od 1 do 6 X 1919 r.

²² „Prodravjorstka” od „prodovolstvennaja razvjorstka” – popularna nazwa obowiązkowych dostaw produktów rolnych pobieranych przez władze sowieckie od chłopów. System „prodravjorstki” związany był z gospodarką zwaną „komunizmem wojennym”, a wprowadzono go na mocy dekretu Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad z dnia 30 X 1918 r. „Prodravjorstkę” zniesiono na mocy postanowień X Zjazdu RKP (b) z marca 1921 r. oraz dekretu Ogólnorosyjskiego Komitetu Wykonawczego z 21 III tego roku, zastępując ją podatkiem naturalnym (prodnałog od prodovolstviennyj nalog) – szerzej vide: *Grazhdanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR. Encyklopedija*, s. 266–267, 474–477. Ponadto vide również: *Golod 1921–1923 rokov v Ukrajjni. Zbirnik dokumentiv i materialiv*. Vidpovidal'nij redaktor S. V. Kul'chickij, Kijiv 1993; T. V. Osipova, *Rossijskoe krestjanstvo v revolucii i grazhdanskij vojne*, Moskwa 2001; Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin–Toronto 2005.

²³ Często odbywały się one pod pozorem dobrowolności w ramach różnorodnych akcji w rodzaju „Tygodnia Zaopatrzenia w Żywność Armii Czerwonej”.

²⁴ CDAGOU, Centralnyj Komitet Kommunisticheskij Partii Ukrainy. Otdel Informacionno-Instruktorckij, 1.20.107. Postanovlenie Soveta Raboche-Krestjanskij Oborony Ukrainy ot 8 VI 1919 g.; *ibidem*, Postanovlenie Soveta Raboche-Krestjanskij Oborony Ukrainy ot 9 VI 1919 g.; *ibidem*, 1.20.315. Dokład – dokument niedatowany oraz bez szczegółowego tytułu.

Ponadto bardzo silne niezadowolenie budził także pobór do Armii Czerwonej. Dlatego też stawianictwo Ukraińców było bardzo słabe, przy czym po ewentualnym wcieleniu masowo dezercerowali oni z szeregów Armii Czerwonej²⁵. Wszystko to powodowało, że zgodnie z ówczesnymi meldunkami nastroje na wsi ukraińskiej były „fatalne i zdecydowanie wrogie władzy bolszewickiej”²⁶, a w wielu rejonach Ukrainy przedstawiciele władzy sowieckiej, w obawie o własne życie, nie pojawiali się w terenie. W tej sytuacji ukraińska wieś sprzyjała wszelkim ruchom antybolszewickim. Ich siła oddziaływania była wtenczas tak znacząca, że niekiedy do partyzantów przyłączały się nawet dość spore formacje Armii Czerwonej²⁷. Dlatego też wiosną 1920 r. dowództwo Frontu Południowo-Zachodniego²⁸ przystąpiło do zorganizowanej akcji likwidacji na swoim zapleczu wszelkiego rodzaju „bandytyzmu”, angażując w to sporą część posiadanych sił wojskowych²⁹.

Podobne zadania, jak to podano już wcześniej, otrzymała także 1 Armia Konna. W jednym z rozkazów z tego okresu jej Rewolucyjna Rada Wojenna stwierdziła:

Kułacki bat’ko Machno oraz inni jemu podobni bat’kowie po raz kolejny chcą sprzedać proletariatu i chłopów obszarnikom oraz burżujom. Dlatego też wywołali powstanie przeciw robotniczo-chłopskiej władzy sowieckiej. W związku z tym w trakcie marszu wszystkie dywizje mają zwal-

²⁵ Szerzej na ten temat vide: A. Smoliński, *Dezercje z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach 1918–1922. Wojna z Polską i wojna domowa w Rosji*. Warto też zauważyć, iż zjawisko masowych dezercji pojawiło się w armii rosyjskiej już podczas I wojny światowej, kiedy to przybrało niepokojące i niespotykane w innych armiach rozmiary – szerzej vide: A. Smoliński, *Dezercje z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Białystok) 2009, t. 46.

²⁶ W jednym z meldunków z maja 1920 r. stwierdzono, iż „cała wieś ukraińska jest machnowska” – RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Nachalnika Snabzhenija, 245.6.10. Oper-svodka komandovanija 1 Konnoj Armii ot 1 V 1920 g. Vide także: *Nestor Machno. Krestjanskoe dvizhenie na Ukraine 1918–1921. Dokumenty i materialy*, koll. rab., Moskva 2006.

²⁷ RGVA, Shtab RKKA. Sekretariat Pomoshnika Komisarja Shtaba, 7.1.152. Otvetnoe pismo № 21/II ot 3 I 1924 g. A. Orlinskogo Nachalnika Politupravljenija Shtaba RKKA tov. Antonovu-Ovseenko; CDAVO, Vseukrajns’ka Central’na Komisja po Borotbi z Dezertirstvom pri Komandujuchomu Vsima Zbrojnymi Silami na Ukrajnii, 17.1.182. Protokol plenarnovo soveshanija Gubkomdezertira, predstavitelej Gubcheka i drugih uchrezhdenij goroda Charkova ot 22 IV 1920 g.; CDAGOU, Centralnyj Komitet Kommunisticheskoy Partii Ukrainy. Otdel Informacionno-Instruktorskij, 1.20.45. Svodka Informacionnogo Otdela CK KP (b) Ukrainy ot 18 IX 1919 g.; *ibidem*, 1.20.315. Doklad v Charkovskij Gubpartkom o sobytjach proischodjashich s 28 V po 1 VI 1920 g.; *ibidem*, Unichtozhennye bandy po sostojaniju k 21 VIII 1920 g.

²⁸ Wojska tego sowieckiego frontu walczyły wówczas z Wojskiem Polskim oraz z formacjami „białej” Armii Rosyjskiej operującej na Krymie, a potem również w północnej Taurydzie.

²⁹ RGVA, Shtab RKKA. Sekretariat Pomoshnika Komisarja Shtaba, 7.1.152. Otvetnoe pismo № 21/II ot 3 I 1924 g. A. Orlinskogo Nachalnika Politupravljenija Shtaba RKKA tov. Antonovu-Ovseenko. Vide także: CDAGOU, Centralnyj Komitet Kommunisticheskoy Partii Ukrainy. Otdel Informacionno-Instruktorskij, 1.20.315. Doklad v Charkovskij Gubpartkom o sobytjach proischodjashich s 28 V po 1 VI 1920 g.

zczać Machno oraz innych powstańców. Należy niszczyć ich bezlitośnie, między innymi poprzez branie zakładników ze wsi współpracujących z powstańcami. [...] Nie licząc się z kosztami³⁰ należy złapać Machno i Tiutiunnyka³¹.

W rozkazie tym charakterystyczne jest to, iż wprowadzał on zasadę odpowiedzialności zbiorowej, co w nieuchronny sposób prowadziło do dalszej brutalizacji rosyjskiej wojny domowej.

Marsz dywizji 1 Armii Konnej spod Rostowa na polski teatr działań wojennych odbywał się przy ciągłym braku furazu dla koni i w bardzo ciężkim terenie. Etapy dzienne były duże, a brak całego szeregu elementów wyposażenia jeździeckiego powodował duże ilości koni odsednionych (odparzonych) i niezdolnych do dalszego marszu pod siodłem. Takie same skutki wywoływało nieodpowiednie ich kucie lub też zupełny jego brak. Wskutek tego w maju w pułkach było już po 200–300 pieszych „krasnoarmiejców”, których konie z powodu wycieńczenia lub osłabienia albo też choroby zostały po drodze porzucone jako niezdolne do dalszego intensywnego marszu³².

W trakcie tej dyslokacji, pomimo starań podejmowanych przez organy gospodarcze „Konarmii” nie udawało się też z reguły zapewnić dostatecznej ilości furazu dla zwierząt, podobnie zresztą jak żywności dla ludzi³³. Sytuację pogarszały również liczne nadużycia w gospodarce finansowej prowadzonej w dywizjach oraz zwykła niegospodarność³⁴. Wskutek tego znacznie zwiększała się liczba koni padających lub też zwierząt tak wycieńczonych, iż nie nadawały się już do dalszej służby³⁵.

³⁰ Tutaj rozumianymi w sensie ponoszonych wówczas strat.

³¹ RGVA, Upravlenie 4 Leningradskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Shtab Divizii, 7657.1.84. Prikaz № 14 Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii ot 1 V 1920 g. Rozkaz ten podpisali Woroszyłow, Budionny i Zotow. Vide także: N. Kakurin, V. Melikov, *Grazhdanskaja vojna v Rossii: vojna s belopolakami*, s. 140.

³² RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Operativnyj Otdel Shtaba, 245.3.126. Operativnoe svedenie Shtaba 1 Konnoj Armii ot 18 IV 1920 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Administracionnyj Otdel Shtaba, 245.4.62. Svedenie Shtaba 4 Kawalerijskoj Divizii № 425 ot 20 V 1920 g.; *ibidem*, Telegramma Administracionnovo Otdela Polevovo Shtaba 1 Konnoj Armii ot 9 V 1920 g.; *ibidem*, Svodka Nachalnika Administracionnovo Otdela Polevovo Shtaba 1 Konnoj Armii ot 22 V 1920 g.

³³ Vide choćby: RGVA, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.28. Svodka № 737 Nachshtadiva 6 Kawalerijskoj Divizii ot 5 V 1920 g.; *ibidem*, 7672.1.51. Pismo Nachalnika Shtaba 6 Kawalerijskoj Divizii ot 9 V 1920 g.; *ibidem*, Udostoverenie № 739 Nachalnika Shtaba 6 Kawalerijskoj Divizii ot 5 V 1920 g.

³⁴ RGVA, Upravlenie 11 Kawalerijskoj Orenburgskoj Krasnoznamjonnoj im. Morozova Divizii. Shtab Divizii, 7694.2.222. Pismo № 493 zavedujushego Raboche-Krestjanskoj Inspekcii ot 31 V 1920 g.

³⁵ RGVA, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.28. Svedenie № 421 o ubyli loshadej i povozok za vremija perehoda ot St. Belorechenskoj do St. Konar chastej 3 Kawalerijskoj Brigady 6 Kawalerijskoj Divizii ot 1 V 1920 g.; *ibidem*, Svodka № 737 Nachshtadiva 6 Kawalerijskoj Divizii ot 5 V 1920 g.; *ibidem*, Svedenie o ubyli loshadej i oboza 6 Kawalerijskoj Divizii po sostojaniju k 1 V 1920 g.; *ibidem*, Raport № 730 Nachdiva 6 Kawalerijskoj Divizii ot 1 V 1920 g.

Ponadto natychmiastowych napraw oraz uzupełnienia wozów i uprzęży wymagały również tabory pułkowe i dywizyjne³⁶. Jednocześnie z analizy różnych pośrednich danych zdaje się wynikać, iż im dłużej trwał marsz 1 Armii Konnej, tym większe były straty zarówno w koniach, jak i w materiale taborowym. Pogarszało to i tak już nie najlepsze nastroje panujące wśród „konarmiejców”, obniżało ich morale, co w sposób szczególny sprzyjało powstawaniu różnych patologii.

Natomiast niezadowolenie ukraińskich chłopów, poza wcześniej wymienionymi zjawiskami, potęgował także stosowany pomiędzy nimi a organami gospodarczymi 1 Armii Konnej sposób rozliczeń finansowych. Dominowała bowiem forma kwitów rekwizycyjnych, a nie preferowane przez wieś rozliczenia gotówkowe³⁷.

Tymczasem rekwizycje koni oraz materiału taborowego u chłopów były zakazane. Efekt tej sytuacji był taki, iż z każdym dniem malały realne możliwości bojowe armii. Dlatego też w maju dowództwo 1 Armii Konnej prosiło Rewolucyjną Radę Wojenną Republiki o zezwolenie na dokonywanie rekwizycji koni, uprzęży i wozów wśród ukraińskich chłopów z miejscowości, przez które przechodziły jej dywizje lub też w których stacjonowały. Żądano też prawa rekwizycji u ludności cywilnej materiałów nadających się na potniki zakładane pod kozackie siodła. Jako motywację tej prośby podawano fakt, iż w mijanych wsiach ukraińskich widuje się sporo koni oraz innych rzeczy noszących wyraźne ślady wcześniejszej wojskowej przynależności, a wówczas używanych przez chłopów, którzy w ich posiadanie weszli w czasie „dzikiej” demobilizacji armii rosyjskiej w 1917 r.³⁸

Pomimo braku takiego zezwolenia, zgodnie zresztą z wcześniej stosowaną praktyką, oddziały dokonywały samowolnych rekwizycji koni, dopuszczając się przy tym wielu nadużyć oraz stosując bezwzględny przymus, oparty na fizycznej sile połączonej z rzeczywistym użyciem broni lub też chociażby z groźbą jej użycia. Przykładem może być choćby 6 Dywizja Kawalerii, której żołnierze około 20 kwietnia w okolicach wsi Kalinowska zabrali chłopom konie, mimo iż te wykorzystywano w tym czasie do wiosennej orki oraz innych niezbędnych prac polowych. Działania takie wywoływały wśród nich oburzenie i głębokie niezadowolenie, daleko bowiem odbiegały od standardów stosowanych przez władze carskie podczas I wojny światowej³⁹. Powodowały również gwałtowny

³⁶ RGVA, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.51. Udostoverenie № 739 Nachalnika Shtaba 6 Kawalerijskoj Divizii ot 5 V 1920 g.

³⁷ Vide choćby: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Administracionnyj Otdel Shtaba, 245.4.62. Doklad № 2176 Aleksandryjskogo Uezdnoego Voennogo Komissariata ot 7 V 1920 g.

³⁸ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Shtab Armii. Administracionnyj Otdel, 245.4.62. Doklad № 425 Nachalnika Shtaba 4 Kawalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 20 1920 g.

³⁹ Vide choćby: M. V. Os`kin, *Krach konnogo blickriga. Kawalerija v pervoj mirovoj vojne*, Moskva 2009.

wzrost nastrojów antybolszewickich i poparcia dla walczącej z nimi partyzantki, jak choćby dla Nestora Machny⁴⁰.

Podobnie czyniono też w należącej do „Konarmii” 11 Dywizji Kawalerii, gdzie za rekwirowane konie nie wypłacano chłopom pieniędzy, a tylko wystawiano kwity. Także ten przypadek wywołał głębokie niezadowolenie ukraińskich włościan. Sytuację dodatkowo pogarszały liczne grabieże dokonywane przez „konarmiejców”, którzy, często używając siły, zabierali ludności cywilnej paszę dla koni, żywność, odzież, obuwie i cały szereg innych, nie zawsze niezbędnych żołnierzowi, przedmiotów⁴¹.

Notowano też liczne przypadki antysemityzmu oraz zwykłego bandytyzmu, a nawet wypadki zabójstw komisarzy próbujących powstrzymać niczym nieuzasadnione grabieże. Według oficjalnych meldunków w różnych formacjach 1 Armii Konnej najczęstszymi obiektami kradzieży były przede wszystkim zegarki, kosztowności, pieniądze oraz odzież i obuwie⁴², a także przedmioty codziennego użytku jak choćby brzytwy, a nawet mydło. Według informacji docierających wtenczas do Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki oraz osobiście do Lwa Trockiego nie wszystkie te niekorzystne zjawiska w dostatecznie zdecydowanym stopniu były zwalczane przez dowództwo, Rewolucyjną Radę Wojenną i aparat polityczny 1 Armii Konnej. W praktyce na wiele z nich patrzono bowiem przez palce⁴³, co powodowało, że na szlaku marszu „Konarmii”

⁴⁰ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Administracionnyj Otdel Shtaba, 245.4.62. Telegramma Administracionnogo Otdela Polevogo Shtaba 1 Konnoj Armii ot 9 V 1920 g.

⁴¹ *Ibidem*, 245.4.62. Dokład № 2176 Aleksandryjskiego Uezdnoego Voennogo Komissariata ot 7 V 1920 g.

⁴² Kradzieże przedmiotów należących do tych dwóch grup, o czym także niżej, wynikały z dotkliwych braków w umundurowaniu oraz w obuwiu, jakie istniały wówczas w wielu formacjach 1 Armii Konnej. Przykładem może być tutaj choćby 14 Dywizja Kawalerii, w której w końcu maja 1920 r., według jednego z meldunków, „Ludzie są bardzo źle umundurowani – niektórzy na pół goli” – vide: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Politicheskoe Upravlenie, 245.2.176. Politsvodka Voenkombriга 2 Brigady 14 Kavalериjskoj Divizii s 15 po 30 V 1920 g. Sytuacja taka powodowała znaczące pogarszanie się nastrojów panujących wśród „konarmiejców” – vide choćby: RGVA, Upravlenie 11 Kavalериjskoj Orenburgskoj Krasnoznamjonnoj im. Morozova Divizii. Politotdel Divizii, 7694.2.222. Instrukcija o pazdache obmundirovanija chastjam Konarmii (Prilozhenie k prikazu po 1 Konarmii ot 19 V 1920 g.).

⁴³ Opinię taką potwierdza analiza wyroków i kar orzekanych wiosną 1920 r. przez Rewolucyjne Trybunały Wojskowe 1 Armii Konnej. Z reguły bowiem, ze względu na „niedostateczne wyrobienie polityczne oraz braki w świadomości politycznej”, a także „z powodu ciemnoty” podsądnych wymierzano im dość łagodne kary, na dodatek w zawieszeniu – vide choćby: RGVA, Upravlenie 11 Kavalериjskoj Orenburgskoj Krasnoznamjonnoj im. Morozova Divizii. Politotdel Divizii, 7694.2.230, Zhurnal Rasporjaditelnogo Zasedanija Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 6 Kavalериjskoj Divizii – 1920 r.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kavalериjskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 18 V 1920 r.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kavalериjskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 27 V 1920 g.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kavalериjskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 1 VI 1920 g.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kavalериjskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 2 VI 1920 g.

przez Ukrainę poparcie dla bolszewików malało niemal do zera. Jednocześnie w gwałtowny sposób spadał poziom dyscypliny, głównie wśród „konarmiejców” pochodzenia kozackiego. Jest więc rzeczą zupełnie zrozumiałą, że sytuacja ta wywoływała głębokie zaniepokojenie zarówno sowieckich władz lokalnych, jak i centralnych⁴⁴.

Działo się tak praktycznie we wszystkich dywizjach 1 Armii Konnej. Natomiast w przypadku 6 Dywizji Kawalerii, według brzmienia jednego z ówczesnych oficjalnych dokumentów partyjnych

[...] niektórzy nieświadomi politycznie towarzysze kalają sławę dywizji dokonując podczas marszu grabieży ludności cywilnej, czym niszczą jej sympatię do Armii Czerwonej. To zaś wzmacnia jej wrogów. Kradną oni wszelkie możliwe rzeczy, nie wyłączając damskich sukien⁴⁵. Armia Czerwona jest przecież obrońcą ludzi pracy, a nie ich wrogiem. Tymczasem takie zachowanie powoduje, że na jej tyłach powstaje nowy wróg, z którym następnie trzeba będzie walczyć. Należy więc wypowiedzieć zdecydowaną walkę maruderstwu⁴⁶.

Stąd też w celu umocnienia poziomu dyscypliny wśród „konarmiejców” oraz podniesienia wartości bojowej 6 Dywizji Kawalerii zamierzano sformować przy jej sztabie czteroszwadronowy pułk kawalerii. Służyć w nim mieli najlepsi i specjalnie dobrani ludzie – zarówno w przypadku „komsostawu”, jak i „krasnoarmiejców”. Ten pierwszy bowiem miał być gwarancją utrzymania dyscypliny na odpowiednim poziomie. Dlatego na stanowiska młodszych dowódców zamierzano wyznaczyć ludzi świeżo przybyłych do dywizji ze Szkoły Czerwonych Dowódców, którzy nie byli zarażeni „duchem rozkładu”. Oddziałem tym zamierzał dowodzić sam dowódca 6 Dywizji Kawalerii, czyli Josif Rodionowicz Apanasenko⁴⁷.

⁴⁴ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Administracionnyj Otdel Shtaba, 245.4.62. Dokład № 2176 Aleksandrijskiego Uezdnogo Voennogo Komissariata ot 7 V 1920 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.11. Dokład tov. K. Vorosziłova Centralnomu Komitetu WKP(b) (brak daty, prawdopodobnie V 1920 r.); CDAGOU, Komissija po Istorii Grazhdanskoj Wojny pri Centralnom Komitee Kommunističeskoj Partii (bolshevikov) Ukrainy, 5.1.298. Prikaz № 061 Revvoensoveta po vojskam 1 Konnoj Armii ot 10 V 1920 g.

⁴⁵ RGVA, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.5. Obrashchenie partijnoj konferencii partii kommunistov (bolshevikov) 6 Kawalerijskoj Divizii k tovarishcham bojcjam (brak daty, prawdopodobnie V 1920 r.); *ibidem*, 7672.1.51. Raport voennogo komisarja 6 Kawalerijskoj Divizii ot 5 V 1920 g.; S. M. Budjonnyj, *Projdennyj put. Kniga vtoraja*, Moskva 1965, s. 57.

⁴⁶ RGVA, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.5. Obrashchenie partijnoj konferencii partii kommunistov (bolshevikov) 6 Kawalerijskoj Divizii k tovarishcham bojcjam (brak daty, dokument powstał jako odezwa jednej z dywizyjnych konferencji RKP (b), która miała miejsce w maju 1920 r.).

⁴⁷ RGVA, Upravlenie 6 Chongarskoj Krasnoznamjonnoj Kawalerijskoj Divizii. Politotdel Divizii, 7672.1.51. Raport № 730 Nachdiva 6 Kawalerijskoj Divizii ot 1 V 1920 g.

Ponadto w 1 Armii Konnej szerzyło się pijaństwo⁴⁸, które było jedną z najważniejszych przyczyn wielu bardzo groźnych przestępstw⁴⁹. Jednocześnie dochodziło też do przypadków mieszania się czerwonoarmistów w prace cywilnych organów sowieckich⁵⁰. Jednym z drastycznych przykładów tego typu mogą być choćby przypadki rozbijania mijanych po drodze więźniów oraz uwalnianie przetrzymywanych tam więźniów, w tym także kryminalistów. Z punktu widzenia interesów władz bolszewickich były to działania niezwykle niebezpieczne⁵¹.

Jednak jednym z najbardziej niepokojących zjawisk był wspomniany już wcześniej antysemityzm. Obok znacznej części rosyjskiego i ukraińskiego chłopstwa postawy takie charakteryzowały również Kozaków, którzy podczas rosyjskiej

⁴⁸ Według jednego z meldunków 14 Dywizji Kawalerii: „Walkę z pijaństwem toczą [„konarmiejcy” – przyp. A.S.] z ochotą – zniszczyli cały zacier oraz aparaty do pędzenia bimbru [...]” – vide: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Politicheskoe Upravlenie, 245.2.176. Politsvodka Voenkombriга 2 Brigady 14 Kawalerijskoj Divizii s 15 po 30 V 1920 g. Vide również: CDAGOU, Komissija po Istorii Grazhdanskoj Vojny pri Centralnom Komitecie Kommunisticheskoi Partii (bolshevikov) Ukrainy, 5.1.298. Prikaz № 061 Revvoensoveta po vojskam 1 Konnoj Armii ot 10 V 1920 g.

⁴⁹ Z analizy ówczesnych wyroków, jakie zapadały w Rewolucyjnych Trybunałach Wojskowych poszczególnych dywizji 1 Armii Konnej wynika, iż bardzo często alkohol był przyczyną zabójstw. Jednak wyroki za te przestępstwa były z reguły bardzo łagodne i jednocześnie bardzo często wymierzane w zawieszeniu. Jako przykład można tutaj podać jeden z wyroków za pijaństwo, za które w maju 1920 r. „konarmiejec” otrzymał cztery miesiące więzienia i ciężkich robót. Tymczasem w tym samym czasie innemu czerwonoarmiście z 11 Dywizji Kawalerii za zabójstwo cywila dokonane po pijanemu zasądzono jedynie sześć miesięcy więzienia i ciężkich robót. W innym przypadku za zabójstwo w stanie zamroczenia alkoholowego skazany otrzymał jeden rok ciężkich robót w zawieszeniu – bez podania okresu zawieszenia – sic! Jako motywację tak łagodnego osądzenia jego winy podano fakt, iż był on ochotnikiem. W wyniku tego miał wrócić do macierzystego oddziału i „bohaterstwem zmyć swoją winę”. Często też pijaństwo było przyczyną gwałtów. W jednym z przypadków winny otrzymał karę sześciu miesięcy więzienia – vide choćby: RGVA, Upravlenie 11 Kawalerijskoj Orenburgskoj Krasnoznamionnoj im. Morozova Divizii. Politotdel Divizii, 7694.2.230, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kawalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 27 V 1920 g.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kawalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 28 V 1920 g.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kawalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 2 VI 1920 g.; *ibidem*, Prigovor Revoljucionnogo-Voennogo Tribunalu 11 Kawalerijskoj Divizii 1 Konnoj Armii ot 4 VI 1920 g.

⁵⁰ Fakty tego typu należy oceniać jednak z dużą ostrożnością, bowiem według ówczesnych oficjalnych wytycznych władz sowieckich oddziały Armii Czerwonej miały brać aktywny udział zarówno w tworzeniu, jak i umacnianiu organów władzy sowieckiej. O praktycznych próbach realizacji takiej polityki vide choćby: M. Klimecki, *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku*, Toruń 2006.

⁵¹ CDAGOU, Komissija po Istorii Grazhdanskoj Vojny pri Centralnom Komitecie Kommunisticheskoi Partii (bolshevikov) Ukrainy, 5.1.298. Prikaz № 061 Revvoensoveta po vojskam 1 Konnoj Armii ot 10 V 1920 g.

wojny domowej wykazali się wobec Żydów szczególnym okrucieństwem⁵². Stąd też wiosną i latem 1920 r., wraz z 1 Armią Konną, ta charakterystyczna dla rosyjskiej wojny domowej i niezwykle groźna patologia została przeniesiona na polski teatr działań wojennych. Szczególnie zaś liczne oraz krwawe były pogromy organizowane praktycznie przez wszystkich uczestników rosyjskiej wojny domowej na Ukrainie⁵³. Podobna była też postawa dowodzonej przez Budionnego armii zarówno podczas jej wiosennego oraz jesiennego przemarszu przez Ukrainę, jak i w trakcie walk w Galicji Wschodniej oraz na terenach polskich w trakcie kampanii 1920 r.⁵⁴

Ostatecznie jednak kampania przeciw Polsce i jej wschodnim sojusznikom⁵⁵, pomimo początkowych dość znacznych sukcesów, zakończyła się dla 1 Armii

⁵² W działaniach tych brała udział także Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz, o czym obszerniej dalej, należąca do niej 1 Armia Konna – szerzej na ten temat vide choćby: CDAGOU, Centralnyj Komitet Kommunisticheskoy Partii Ukrainy, 1.20.85. Dokład v Voennyj Otdel CK KPU ot 16 VI 1919 g.; *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii v period Grazhdanskoj Wojny 1918–1922 gg. Sbornik dokumentov*, otvet. red. L. B. Miljakova, Moskva 2008; N. I. Shtif, *Dobrovolcy i evrejskie pogromy [w:] Revoljucija i grazhdanskaja vojna v opisanijach belogvardiejcev. Denikin, Lukomskij, Rakovskij, Skvorcov, Obolenskij, Valentinov, Gorn i dr.*, sost. S. A. Alekseev, Moskva 1991; V. Serhiychuk, *Symon Petlura and the Jewry*, Kyiv 2000. W przypadku ówczesnych oraz późniejszych ekscesów antyżydowskich, których dopuszczały się formacje Armii Czerwonej oraz wojsk Budionnego zauważano nawet ich poważne międzynarodowe i niekorzystne dla Sowietów reperkusje polityczne – vide chociażby: *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii...*, dok. 350, s. 814, Obrashchenie NKN RSFSR k zamestitelju narkoma innostrannykh del RSFSR M. M. Litvinovu o publikacii materialov o pogromach Pervoj Konnoj Armii.

⁵³ Vide: AAN, Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/I/33. Wiadomości ze wschodniej Rzeczypospolitej Ukraińskiej (brak daty, prawdopodobnie lato 1919 r.); *ibidem*, Wiadomości z pism ukraińskich za czas od 1 do 6 X 1919 r.; D. Wołkogonow, *Trocki*, Warszawa 1996, s. 191; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, s. 111–112, 114–115, 116–118. Vide również: K. V. Gerasimenko, *Machno [w:] Revoljucija i grazhdanskaja vojna v opisanijach belogvardiejcev...*; N. I. Shtif, *Pogromy na Ukraine*, Berlin 1922; idem, *Dobrovolcy i evrejskie pogromy [w:] Revoljucija i grazhdanskaja vojna v opisanijach belogvardiejcev...*; V. Serhiychuk, *op. cit.*

⁵⁴ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.11. Dokład tov. K. Vorosilova Centralnomu Komitetu WKP(b), (brak daty, prawdopodobnie V 1920 r.); *ibidem*, Postanovlenie otvetstvennykh politrabotnikov 1 Konnoj Armii ot 30 VI 1920 g.; Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW], Sztab Generalny Oddział II, 1772/89/351. Referat informacyjny „Rosja i Ukraina” Biura Ewidencyjnego Oddziału II Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego L. Ew./5.Nr 33/II z 15 I 1920 r.; S. M. Budjonnyj, *Projdenyj put. Kniga vtoraja*, s. 55.

⁵⁵ Na polskim teatrze działań wojennych, poza Wojskiem Polskim, „Konarmia” walczyła bowiem również z wojskami Ukraińskiej Republiki Ludowej oraz z działającymi po stronie polskiej oddziałami rosyjskimi – szerzej vide choćby: *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990; Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999; J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*; S. Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005.

Konnej kompletnym niepowodzeniem⁵⁶. Pobita i bardzo poważnie osłabiona⁵⁷ armia Budionnego od północy 26 września 1920 r. przechodziła w skład odwodów Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej. Jednakże już wówczas zapowiadano, iż w najbliższym czasie zostanie ona użyta do likwidacji resztek sił „białych” dowodzonych przez gen. lejtnanta barona Piotra Nikołajewicza Wrangla i walczących wtenczas w Taurydzie oraz na Krymie.

Po ostatecznym oderwaniu się „Konarmii” od ścigających ją wojsk polskich dnia 30 września 1920 r. nastąpił jej wymarsz z Berdyczowa w liczący 700 km pochód, którego celem był front skierowany przeciw siłom Wrangla. Jego szlak wiódł poprzez Białą Cerkiew, Żmerynkę i Kachowkę. W trakcie tego marszu, podobnie jak wiosną, dywizje Budionnego podczas przemieszczania się przez Ukrainę, głównie zaś przez jej „bandycki rejon”, otrzymały zadanie zwalczania wszelkich ruchów powstańczych i partyzanckich skierowanych przeciw bolszewikom. Dlatego też należało podnieść poziom agitacji w ich szeregach i przygotować agenturę wywiadowczą przeznaczoną do przeniknięcia w szeregi powstańców, a także zadbać o poprawę mocno podupadłego morale pokonanych „konarmiejców”⁵⁸.

⁵⁶ Ostatecznie nie wypełniła ona bowiem swojego zadania i nie przyczyniła się ani do rozgromienia sił polskich walczących z sowieckim Frontem Południowo-Zachodnim, ani też nie pomogła dowodzonemu przez Michaiła Tuchaczewskiego wojskom Frontu Zachodniego zdobyć Warszawy. Na dodatek front ten z powodu niesubordynacji Budionnego i Woroszyłowa, która doprowadziła do spóźnionej akcji I Armii Konnej na tym kierunku strategicznym, poniósł ostateczną klęskę. Gdy do tego dodamy poziom poniesionych przez nią strat ludzkich, to taki udział w kampanii przeciw Polsce w 1920 r. trudno nazwać sukcesem – szerzej vide choćby: M. Tuchaczewski, *Pochód za Wisłę. Wykłady wygłoszone na kursie uzupełniającym Akademii Wojskowej RKKA w Moskwie 7–10 lutego 1923 roku*, Łódź 1989; T. Krząstek, *Dlaczego Budionny nie zdążył nad Wisłę?* [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN. 1–2 października 1990 r.* Praca zbior. pod red. A. Koryna, Warszawa 1993; L. Wyszczelski, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000; idem, *Warszawa 1920*, Warszawa 2005; idem, *Operacja warszawska sierpień 1920*, Warszawa 2005; A. Smoliński, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)* [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, praca zbior., Warszawa 2010.

⁵⁷ Szerzej na ten temat vide: A. Smoliński, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*; idem, *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*; idem, *I Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku*.

⁵⁸ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Delami Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii, 245.1.54. Protokół № 89 Zasedanija Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii ot 28 IX 1920 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.3. Telegramma Glavkoma Kameneva № 5563/op ot 24 IX 1920 g.; CAW, Kolekcja Materiałów Rosyjskich. Sztab Generalny Wojska Polskiego Oddział II, 1720. Referat informacyjny „Rosja bolszewicka” Biura Ewidencyjnego Oddziału II Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego I. dz. 1550/II z 22 IX 1920 r.; *O Niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*. Opracowanie, wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999, dok. 748, s. 668, Komunikat Operacyjny z 21 IX 1920 r., dok. 750, s. 671, Komunikat Operacyjny z 23 IX 1920 r., dok. 757, s. 682, Komunikat Operacyjny z 30 IX 1920 r.; S. M. Budjonnyj, *Projdennyj put. Kniga wtoraja*, s. 378–389; idem, *Projdennyj put. Kniga tretja*, Moskwa 1973, s. 6–38.

Odchodząc z polskiego teatru działań wojennych 1 Armia Konna znajdowała się w fatalnej sytuacji zaopatrzeniowej. Po raz kolejny brakowało bowiem dostatecznej ilości żywności dla ludzi oraz paszy dla koni. Spowodowało to, iż już w pierwszej dekadzie października rozpoczęły się kłopoty z wyżywieniem czerwonarmistów i zwierząt.

Kolejnym problemem, szczególnie ważnym wobec nadchodzących chłódów, był niedostatek umundurowania. Jako przykłady można tutaj podać 6 Dywizję Kawalerii, w której brakowało płaszczy oraz 11 Dywizję Kawalerii, gdzie wraz z ogromnym niedoborem mundurów pojawiły się przypadki tyfusu⁵⁹. Jednocześnie znaczna część „konarmiejców” chodziła niemal boso. W związku z tym podobnie, jak to miało miejsce wiosną i latem 1920 r., rozpoczęły się grabieże, gwałty i rozboje dokonywane na ludności wsi i miast, przez które przechodziły dywizje 1 Armii Konnej. Jednocześnie po raz kolejny nastąpił gwałtowny przypływ nastrojów antysemickich⁶⁰.

W szczególnie drastyczny sposób zjawiska te ujawniły się w maszerującej wtenczas oddzielnie od reszty sił „Konarmii” 6 Dywizji Kawalerii, w której jeszcze w trakcie walk z Wojskiem Polskim, a mianowicie pomiędzy 18 a 22 września, doszło do pierwszych poważnych rozbojów i rabunków na ludności cywilnej. Następnie, według meldunku dowódcy jednego z oddziałów kawalerii Armii Czerwonej stacjonującego na Ukrainie, Witalija Markowicza Primakowa⁶¹, dywizja ta podczas przechodzenia przez obszar rozmieszczenia jego wojsk dokonywała masowych grabieży, mordów i pogromów. Dnia 1 października zabito więcej niż 30 osób, w tym przewodniczącego jednego z komitetów rewolucyjnych i jego rodzinę. Więcej niż 50 ludzi zabito także w Lubarze, przy czym komisarze i dowódcy nie podejmowali żadnego przeciwdziałania.

Następnego dnia pogromu dokonano także w Ułanowie. Uczestniczyły w nim trzy kompletne szwadrony z 33 Pułku Kawalerii należącego do 2 Brygady tej dywizji. Spowodowało to, iż w celu ich powstrzymania należałoby wydać „pogromszczykom” regularną bitwę, gdyż na czele szwadronów stali ich dowódcy. W jednym z takich pogromów uczestniczył nawet „kompołk”⁶² tego pułku, wraz z 2 Szwadronem.

⁵⁹ Pamiętać należy, że jest to niezwykle groźna i dość łatwo rozprzestrzeniająca się w dużych skupiskach ludzkich choroba zakaźna.

⁶⁰ Nie były to zjawiska spotykane wówczas wyłącznie w 1 Armii Konnej. Bowiem, jak o tym już wspomiano, podobnie było w całej ówczesnej Armii Czerwonej, przy czym w szczególnie ostry sposób występowały one właśnie w jej kawalerii – głównie zaś na Ukrainie, jak choćby w I Korpusie Konnym i jego 8 Dywizji Kawalerii Czerwonego Kozactwa czy też w 2 Dywizji Kawalerii.

⁶¹ Był to ówczesny dowódca 8 Dywizji Kawalerii „Czerwonego Kozactwa” – szerzej vide: *Chervonoe Kazachestvo. Vospominanija veteranov*, red. sost. E. P. Zhuravlev, M. A. Zhochov, Moskva 1969; I. V. Dubinskij, *Primakov*, Moskva 1968.

⁶² Czyli według nomenklatury obowiązującej w ówczesnej Armii Czerwonej dowódca pułku.

Ponadto, według wyjaśnień dowódcy 6 Dywizji Kawalerii, Josifa Rodionowicza Apanasenki, 28 września jej komisarz tow. Georgij Georgijewicz Szepielew oraz kilku ludzi z dowództwa zostało zastrzelonych przez uczestniczących w tych pogromach „konarmiejców” w odwecie za rozstrzelanie kilku przestępców schwytych na gorącym uczynku. Jednocześnie Apanasenko miał stwierdzić, iż nie jest już w stanie panować nad masami kozackimi, które go nie słuchają i maszerują na tyły pod hasłem: „bij Żydów, komunistów, komisarzy i ratuj Rosję!”. Wielkim powodzeniem wśród nich cieszył się Machno⁶³.

W związku z tymi faktami 9 października 1920 r. w Rokitnie odbyło się nadzwyczajne posiedzenie Rewolucyjnej Rady Wojennej 1 Armii Konnej. Po zapoznaniu się z materiałami specjalnej komisji śledczej powołanej do wyjaśnienia zająć mających miejsce w 6 Dywizji Kawalerii⁶⁴ wydała ona rozkaz na mocy którego „z powodu niesłychanych przestępstw, obryzgane krwią niewinnych ofiar” 31 i 32 Pułki Kawalerii 1 Brygady oraz 33 Pułk Kawalerii 2 Brygady 6 Dywizji Kawalerii, skazano na odebranie nadanych im przez „chłopsko-robotniczą republikę” nagród i odznaczeń oraz na rozbrojenie i rozformowanie. Jednocześnie nakazywano wówczas, aby „numery pułków 31, 32 i 33 wymazać ze spisów pułków kawaleryjskich 1 Armii Konnej – na zawsze”. Rozkaz ten stwierdzał również, iż wszystkich przestępców z tych pułków należy aresztować i przekazać Rewolucyjnemu Trybunałowi Wojskowemu, po czym pozostałym „konarmiejcom” należało zwrócić broń i konie. Zapowiadano w nim też, że ci którzy nie pojawiają się na tej uroczystości zostaną „postawieni poza prawem”⁶⁵.

⁶³ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.15. Telegramma Komandovanija Jugo-Zapadnogo Fronta za 3 X 1920 g. Dokument ten przytoczono także w: *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii*, dok. 147, s. 423–424, Telegramma predsedatelja RVSR L. D. Trockogo, Glavkoma S. S. Kameneva i voenkoma Polevogo Shtaba K. Ch. Danishevskogo ot 3 oktjabrja 1920 g. Revvoensovetu 1-j Konarmii s trebovaniem proverki donesenija nachalnika 8-j Kavalerijskoj Divizii V. M. Primakova o pogromach budjonnowcev. Ponadto vide także: RGVA, Shtab RKKA. Sekretariaty, 7.1.192. Pismo proletarskomu vozhdju Krasnoj Armii tov. Trockomu – maj 1921 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Doklad Rev.-Voen. Soveta Juzhnogo Fronta ot 6 X 1920 g.; *ibidem*, Svedenie Chlena Rev.-Voen. Soveta Juzhnogo Fronta za 6 X 1920 g.; *ibidem*, Svedenie Politkoma Juzhnogo Fronta za 25 X 1920 g.; *ibidem*, Doklad Komjuzhfronta – oktjabr 1920 r.; *ibidem*, 245.8.11. 1 Konnaja Armija – ijun – oktjabr 1920 g. Tymczasem Budionny w swoich wspomnieniach (S. M. Budjonnij, *Projdennyj put. Kniga tretja*, s. 38–39), zresztą jak zwykle, praktycznie całą odpowiedzialność za wydarzenia te zrzuca na rzekomych prowokatorów pochodzących od „białych”, których celem było osłabienie zdolności bojowej 1 Armii Konnej oraz wywołanie na Ukrainie rozruchów antysowieckich.

⁶⁴ Ustalenia poczynione przez członków tej komisji zawarte są w: *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii*, dok. 148, s. 424–425, Raport Chrezvychajnoj Sledstvennoj Komissii v Revvoensovet 1-j Konarmii o prestuplenijach bojcov 6-j Kavalerijskoj Divizii – ne ranee 1 oktjabrja 1920 g.

⁶⁵ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Delami Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii, 245.1.54. Protokol № 93 Zasedanija Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii za 12 X 1920 g. Vide także: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.1. Prikaz Rev.-Voen. Soveta vojskam 1 Konnoj Armii № 89 za 9 X 1920 g.; *ibidem*, Prikaz Rev.-Voen. Soveta vojskam 1 Konnoj Armii № 90 za 12 X 1920 g.

Pomimo tych ostrych stwierdzeń w pierwszym wyznaczonym przez Budionnego terminie zbiórki oddziałów 6 Dywizji Kawalerii na polach wsi Olszanica, a mianowicie rankiem 10 października, rozkaz ten nie został wykonany. Dlatego też w kolejnym zarządzeniu nakazano przeprowadzić ją następnego dnia, ale tym razem w szyku pieszym. Jednocześnie pełniąc służbę bezpośrednio przy Rewolucyjnej Radzie Wojennej 1 Armii Konnej i uważana za doborową jej formację Samodzielna Brygada Kawalerii Specjalnego Przeznaczenia, dowodzona przez „kombriga”⁶⁶ Konstantina Iwanowicza Stiepnowo-Spiżarskiego, otrzymała rozkaz pogotowia na wypadek ewentualnej niesubordynacji. W wyniku tego 11 października 1920 r. doszło w końcu do zbiórki dywizji. Jednakże wbrew wyraźnym rozkazom duża część „konarmiejców” stawiała się na nią konno. Spowodowało to, iż w trakcie odczytywania powyższego rozkazu Rewolucyjnej Rady Wojennej większość z nich uciekła do pobliskiego lasu. Reszta jednak wykonała polecenie złożenia broni i zwrotu sztandarów oraz nie przeciwdziałała aresztowaniu rzeczywistych czy też domniemyanych prowodyrów tych zajęć. Na części z nich, jak w swoich wspomnieniach twierdzi Budionny, na miejscu, w obecności członków Rewolucyjnej Rady Wojennej armii, dokonano krwawego samosądu⁶⁷.

Ponadto powołano Nadzwyczajną Komisję Śledczą Rewolucyjnej Rady Wojennej 1 Armii Konnej. Na podstawie własnych czynności oraz w wyniku „raportów całego szeregu odpowiedzialnych pracowników politycznych”, komisja ta około 12 października ustaliła, iż oddziały tej dywizji w czasie prawie trzech tygodni dokonywały grabieży, zabójstw, gwałtów i innych przestępczych czynów. Jej dowódca „naczdziw”⁶⁸ Apanasenko nie przedsięwziął w tym czasie żadnych poważniejszych kroków w celu przerwania tego stanu rzeczy i przywrócenia dyscypliny wojskowej. Dlatego też za tę przestępczą i systematyczną beczynność, na mocy rozkazu z 12 października podpisanego przez dowodzącego 1 Armią Konną Siemiona Budionnego, Apanasenko został „zwolniony” ze stanowiska dowódcy 6 Dywizji Kawalerii. Jednocześnie postanowiono natychmiast aresztować go i oddać pod sąd Rewolucyjnego Trybunału Wojskowego. Na jego miejsce wyznaczono natomiast dotychczasowego naczelnika sztabu tej dywizji tow. Jakowa Wasilewicz Szeko. Z zajmowanego stanowiska zwolniono wtenczas także oraz przekazano sądowi dowódcę 1 Brygady tejże dywizji tow. Wasilija Iwanowicza Knigę⁶⁹.

⁶⁶ Czyli według nomenklatury obowiązującej w ówczesnej Armii Czerwonej był to dowódca brygady.

⁶⁷ S. M. Budjonnyj, *Projdennyj put. Kniga tretja*, s. 41–45.

⁶⁸ Według nomenklatury obowiązującej w ówczesnej Armii Czerwonej był to tytuł przysługujący dowódcy dywizji.

⁶⁹ RGVA, Shtab RKKK. Sekretariaty, 7.1.192. Pismo proletarskomu vozhdju Krasnoj Armii tov. Trockomu – maj 1921 r.; *ibidem*, Svedenie komandovanija Severo-Kavkazkogo Voennogo Okruga № 490 za 16 VI 1921 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Delami Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii, 245.1.54. Protokol № 93 Zasedanija Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii za 12 X 1920 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.1. Prikaz Rev.-Voen. Soveta vojskam 1 Konnoj Armii № 89 za 9 X 1920 g.; *ibidem*, Prikaz Rev.-Voen. Soveta vojskam 1 Konnoj Armii № 90 za 12 X 1920 g.

Wszystko to doprowadziło do zwołania nadzwyczajnej sesji wyjazdowej Trybunału Rewolucyjnego 1 Armii Konnej, która na otwartym, plenarnym zebraniu w dniach od 21 do 23 października rozpatrzyła sprawę „konarmiejców” i kadry dowódczej 6 Dywizji Kawalerii oskarżonych o masowe grabieże, nieprawne kontrybucje, bandytyzm i pogromy oraz o upadek dyscypliny wojskowej. Postanowiono wówczas, aby 141 (w tym 19 pełniących funkcje dowódcze) najaktywniejszych „bandytów” jako zupełnie wykolejonych przestępców, rozstrzelać. Ponadto 12 ludzi skazano na roboty przymusowe na lat 12. Również kolejnych 29 „kрасnoarmiejców”, mniej aktywnych uczestników zająć, skazano na roboty przymusowe, ale w mniejszym wymiarze czasowym. Uniewinniono natomiast 20 ludzi. Odstąpiono także od ukarania 10 nieletnich. Ostatecznie jednak w przypadku 31 skazanych karę śmierci zamieniono na długoletnie roboty przymusowe. Jednocześnie wszystkich ukaranych wykluczono ze składu 1 Armii Konnej, stwierdzając, iż w razie ewentualnego uwolnienia ich na mocy amnestii nie będą mieli oni prawa do powrotu w jej szeregach. Wyrok śmierci na 110 skazanych wykonano 23 października 1920 r.⁷⁰

W przypadku Apanasenki oraz Knigi również zapadły wyroki śmierci. Jednakże z powodu ich poprzednich zasług bojowych zostały one znacznie złagodzone. Ostatecznie obydwaj zostali zdegradowani – Apanasenko do „kombriga”, a Kniga do „kompolka”⁷¹. Ponadto sąd oddał ich do dyspozycji dowództwa Frontu Południowego. Decyzje te nie spotkały się jednak z aprobatą kadry dowódczej oraz „konarmiejców” 6 Dywizji Kawalerii, którzy byli bardzo niezadowoleni z nowej narzuconej im z góry kadry dowódczej. Nie chcieli mieć bowiem jako dowódców „wojenspeców”, czyli specjalistów wojskowych pochodzących ze starej carskiej armii, którzy, ich zdaniem, wcześniej organizowali „białych” Kozaków do walki z bolszewikami. Ostatecznie obydwaj oni pozostali w Armii Czerwonej. Wiosną 1921 r. Apanasenko był członkiem Komitetu Wykonawczego Guberni Stawropolskiej. Jednocześnie pełnił obowiązki pomocnika dowódcy garnizonu w Stawropolu. Żądano jednak jego powrotu do macierzystej dywizji⁷². Natomiast Kniga dowodził w tym czasie pułkiem⁷³.

⁷⁰ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Svedenie Politkoma Juzhfronta za 25 X 1920 g.; *ibidem*, Dokład Komjuzhfronta – oktjabr 1920 g.; *ibidem*, 245.8.11. 1 Konnaja Armija – ijun – oktjabr 1920 g.; PGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.9.1. Dokład Predsedatelja Chrezvyčajnoj Vyezdnnoj Sessii Rev.-Tribunała 1 Konnoj Armii za 24 X 1920 g.

⁷¹ W przypadku obydwu tych „czerwonych komandirów” miały to być najwyższe z możliwych do zajęcia szczeble w wojskowej hierarchii RKKKA.

⁷² Na temat dalszej służby w Armii Czerwonej i kariery dowódczej Josifa Rodionowicza Apanasenki – vide: A. Smoliński, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej 1 Armii Konnej w czasie trwania oraz po zakończeniu wojny domowej w Rosji. Próba portretu zbiorowego*, „Limes”. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, (Rzeszów) 2008, Nr 1; *idem*, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej 1 Armii Konnej w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, R. 11 (62), nr 3 (232), (Warszawa) 2010.

⁷³ RGVA, Shtab RKKKA. Sekretariaty, 7.1.192. Pismo prolatskomu vozhdju Krasnoj Armii tov. Trockomu – maj 1921 g.; *ibidem*, Svedenie komandovanija Severo-Kavkazkogo Voennogo Okruga

Wydaje się, iż do tych dość drastycznych działań Rewolucyjna Rada Wojenna 1 Armii Konnej została zmuszona groźnymi ostrzeżeniami płynącymi z Moskwy ze strony Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki kierowanej nadal przez Lwa Trockiego. Dotarł tam bowiem cały szereg informacji świadczących o niepokojącej sytuacji istniejącej w „Konarmii”. Już bowiem na początku października otrzymała ona meldunek Rewolucyjnej Rady Wojennej Frontu Południowego, w którym, między innymi, zapisano:

Nowe fakty potwierdzają wcześniejsze informacje o kontrewolucyjnych nastrojach w armii Budionnego, [...] w danym przypadku nastrój zmierza ku nowej machnowszczyźnie. [...] Zgodzić się także należy z tym, że jeżeli nie potwierdzą się opinie o pełnym oddaniu Budionnego władzy sowieckiej, to armia ta zostanie stracona⁷⁴.

W związku z tym proponowano szybkie podporządkowanie jego armii dowództwu Frontu Południowego. Również w następnych meldunkach pobrzmiwały groźne dla bolszewików treści, gdyż mowa w nich była o „skrajnie złej politycznej kondycji” 1 Armii Konnej⁷⁵.

Dywizja Apanasenki nie była jedyną formacją tej armii, jaka dokonywała rozbojów i gwałtów podczas swego marszu przez Ukrainę. Zgodnie bowiem z meldunkami wojsk ochrony kolei nawet ranni i chorzy budionnowcy w czasie podróży kolejną dokonywali w pobliżu linii kolejowych niewielkich wypadów grabieżczych, różnych chuligańskich wyczynów oraz przejawiali kontrewolucyjne nastroje. Natomiast 14 Dywizja Kawalerii podczas przemarszu przez obszar Bugskiej Komendantury rozbroiła Chersoński Oddział Etapowy. Ponadto, pod pozorem nadzwyczajnego zmęczenia ludzi i koni, dość powszechne były przypadki odmawiania wykonywania rozkazów.

Jednocześnie w 4 Dywizji Kawalerii pojawiło się zjawisko pijaństwa. Musiało mieć ono charakter masowy, skoro zajęła się nim Rewolucyjna Rada Wojenna 1 Armii Konnej. Zgodnie z wynikami podjętego przez nią śledztwa „konarmiejców” rozpijali chłopi ze wsi, przez które dywizja ta przechodziła lub w których stacjonowała. Miała to być również celowa działalność podejmowana przez dezertersów z Armii Czerwonej oraz różnych agentów generała Wrangla. W związku z tym Budionny wydał rozkaz dotyczący ochrony przez wojsko gorzelnii oraz zgromadzonych tam zapasów spirytusu, a także nakaz niszcze-

№ 490 za 16 VI 1921 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.9.1. Dokład Predsedatelja Chrevychajnoj Vyezdnoj Sessii Rev.-Tribunala 1 Konnoj Armii za 24 X 1920 g.

⁷⁴ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Dokład Rev.-Voen. Soveta Juzhnogo Fronta ot 6 X 1920 g.; *ibidem*, Svedenie Chlena Rev.-Voen. Soveta Juzhnogo Fronta za 6 X 1920 g. Ponadto vide także: RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Svedenie Politkoma Juzhfronta za 25 X 1920 g.; *ibidem*, Dokład Komjuzhfronta – oktjabr 1920 g.

⁷⁵ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Dokład Rev.-Voen. Soveta Juzhnogo Fronta ot 6 X 1920 g.; *ibidem*, Svedenie Chlena Rev.-Voen. Soveta Juzhnogo Fronta za 6 X 1920 g.; *ibidem*, Svedenie Politkoma Juzhfornta za 25 X 1920 g.; *ibidem*, Dokład Komjuzhfronta – oktjabr 1920 g.

nia wszelkiego rodzaju urządzeń do produkcji samogonu, które znajdowały się wtenczas praktycznie w każdej ukraińskiej chłopskiej zagrodzie. Ponadto należało ścigać ukrywających się na wsi dezertersów. O skuteczności tych zarządzeń trudno jest jednak powiedzieć coś konkretnego. Wydaje się, iż była ona raczej niewielka.

Winą za taki stan rzeczy obarczano organy polityczne armii. Mimo iż jej Oddział Polityczny składał się wówczas z Oddziału Agitacyjnego, Polowego Oddziału Politycznego oraz z Tyłowego Oddziału Politycznego, to jednak komórki te słabo współpracowały ze sobą i z reguły pracowały źle. Bandytyzm, antysemityzm i pijaństwo, jakie podczas marszu na front przeciwwrangłowski opanowały 1 Armie Konną, zdaniem jej Oddziału Politycznego były efektem ogromnych braków zaopatrzeniowych. Ze zdziwieniem należy jednak skonstatować, iż funkcjonariusze Oddziału Politycznego uważali, że antysemityzm nie przybiera ostrzejszych form, gdyż w armii jest mało Żydów⁷⁶.

Poza informacjami przytoczonymi powyżej przeczą temu jednak także inne fakty. Otóż według relacji jednego z ocalałych z miejscowości Bojarka⁷⁷:

We wrześniu 1920 r. bandy Cwietkowskiego, Gryzlia i budionnowców nieoczekiwanie, pod sztandarem bolszewików, dokonały pogromu: odbyła się ogólna⁷⁸ rzeź. Wyrzynali niemowlęta⁷⁹ na oczach ich matek, dokonywali niewypowiedzianych okrucieństw na mieszkańcach, co spowodowało, że liczba [...] ofiar w ten dzień wyniosła 83 ludzi; pozostali zostali ranni, pobici i zgwałceni⁸⁰.

W innym zaś dokumencie opisującym zbrodnie „konarmiejców” z 6 Dywizji Kawalerii, a konkretnie pogrom, który miał miejsce we wrześniu w Pryłukach, podano:

⁷⁶ RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii. Upravlenie Delami Rev.-Voen. Soveta 1 Konnoj Armii, 245.1.138. Sostav 1 Konnoj Armii i obzor dejatelnosti jej uchrezhdenij ot 17 XI 1919 g.; RGVA, Upravlenie 1 Konnoj Armii, 245.8.10. Svedenie Politkoma Juzhfronta za 25 X 1920 g.; *ibidem*, Doklad Komjuzhfronta – oktjabr 1920 g.; *ibidem*, 245.8.11. 1 Konnaja Armija – ijun – oktjabr 1920 g.; *ibidem*, 245.8.15. Telegramma Komandovanija Jugo-Zapadnogo Fronta ot 3 X 1920 g.; *ibidem*, 245.8.22. Svedenie kompolka Peshego Kawalerijskogo Polka № 37 za 8 X 1920 g.; RGVA, Shtab RKKK. Sekretariaty, 7.1.33. Informacionnyj Bjuleten № 250 Politicheskogo Upravlenia Rev.-Voen. Soveta Respubliki za 24 XI 1920 g.; *ibidem*, Informacionnyj Bjuleten № 251 Politicheskogo Upravlenia Rev.-Voen. Soveta Respubliki za 25 XI 1920 g.; *ibidem*, Informacionnyj Bjuleten № 252 Politicheskogo Upravlenia Rev.-Voen. Soveta Respubliki za 26 XI 1920 g.; S. M. Budjonnyj, *Projdennyj put. Kniga tretja*, s. 32 i passim.

⁷⁷ Miejscowość ta leżała w Ujeździe Zwienigorodzkiem Guberni Kijowskiej.

⁷⁸ W oryginale: „pogolovnaja”.

⁷⁹ W oryginale: „grudnyje dieti”.

⁸⁰ *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii*, dok. 144, s. 416, Zapis rasskaza zhitelja m. Bojarka [...] Nechamova predstavitelem Kievskoj Komisii Evobshhestkoma o pogromach uchinnennyh v 1918–1920 gg. otrjadami atamanov Kazakova i Popova i dr., a takzhe budjonovcami.

[...] zabito 21 osób, 12 było rannych oraz zgwałcono dużo kobiet i dziewcząt⁸¹. Według relacji ludzi kobiety gwałcono wprost na ulicach, na oczach wszystkich przechodniów, a co ładniejsze dziewczęta zabrano do taborów⁸².

Podobnie, jeżeli nie gorzej, działo się też 2 października 1920 r. w Wachnowce⁸³, gdzie:

[...] oddziały 6 Dywizji Kawalerii dokonały szeregu napadów na mieszkania Żydów. Pogrom w pełnym tego słowa znaczeniu rozpoczął się 3 października. Żołnierze całymi grupami wdierali się do żydowskich domów, żądając pieniędzy, grabili, bili i zabijali Żydów, niszczyli święte księgi. Zgwałcono praktycznie wszystkie żydowskie kobiety, bez różnicy wieku. Wieczorem żołnierze podpalili dużo żydowskich domów, nie pozwalając jednocześnie gasić pożarów. W rezultacie tego zabito 28, ciężko raniono 30, a lekko około 100 [Żydów – przyp. A.S.], spalono około 20 domów; masa kobiet została zgwałcona⁸⁴.

Podobnych przykładów przestępstw dokonywanych w ukraińskich wsiach i miasteczkach jesienią tego roku przez „krasnoarmiejców” z 6 Dywizji Kawalerii 1 Armii Konnej można by mnożyć. Aktów tego typu było tak dużo, iż informacje o nich docierały także za granicę, głównie do ośrodków żydowskiej diaspory, komplikując, o czym już wspomiano, międzynarodową sytuację polityczną Sowietów. W 1922 r. fakty te mogły nawet utrudnić nawiązanie przez sowiecką Rosję kontaktów gospodarczych i politycznych z wieloma państwami zachodniej Europy oraz ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej⁸⁵. Te zaś wobec tragicznej sytuacji ekonomicznej Sowietów oraz, co za tym idzie, bezrobocia, a także braku sprzężaju na wsi i nieurodzaju, a wskutek tego narastającego i obejmującego coraz większe połacie sowieckiej Rosji głodu, były Sowietom absolutnie niezbędne. Bez gospodarczej pomocy z zewnątrz w razie pojawienia się kolejnych silnych ośrodków zbrojnych ruchów antybolszewickich mogli oni stracić władzę. Stąd też należało położyć natychmiastowy kres ekscesom antyżydowskim i pogromom urządzanym przez „konarmiejców”.

Pomimo tych krytycznych uwag dotyczących stanu morale, dyscypliny i wartości dywizji należących do 1 Armii Konnej, według danych polskiego wywiadu wojskowego, armia ta, choć pobita, nadal przedstawiała, czy też raczej mogła

⁸¹ W oryginale: „dietej”.

⁸² *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii*, dok. 148, s. 425, Raport Chrezvychajnoj Sledstvennoj Komissii v Revvoensovet 1-j Konarmii o prestupleniach bojcov 6-j Kavalериjskoj Divizii – ne ranee 1 oktjabrja 1920 g.

⁸³ Leżała ona w Ujeżdzie Lipowieckim należącym do Guberni Kijowskiej.

⁸⁴ *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii*, dok. 149, s. 427, Svodka svedenij Kievskogo Ehvobshhestkoma o pogromach evrejskogo naselenija chastjami 1-j Konnoj Armii v Kievskoj Gubernii v nachale oktjabrja 1920 g. – ne ranee 8 oktjabrja 1920 g.

⁸⁵ *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii*, dok. 350 s. 814–815, Obrashhenije NKN RSFSR k zamestitelju narkoma inostrannyh del RSFSR M. M. Litvinovu o publikacii materialov o pogromach Pervoj Konnoj Armii.

stanować w niedalekiej przyszłości, bardzo groźną siłę bojową, szczególnie po odpowiednim odpoczynku i uzupełnieniach⁸⁶. Jednocześnie jej wartość oceniano wtedy znacznie wyżej niż pozostałych formacji ówczesnej Armii Czerwonej, szczególnie tych, które w październiku 1920 r. znajdowały się na froncie polsko-sowieckim. Siły Budionnego kwalifikowano wtedy bowiem jako jedynie „częściowo rozbite i zdemoralizowane”⁸⁷.

Kończąc te rozważania, warto zauważyć, iż opisane tutaj zjawiska nie były charakterystyczne wyłącznie dla „Konarmii”. Podobnie, jak sygnalizowano to już wcześniej w tym materiale, było bowiem także w innych formacjach ówczesnej Armii Czerwonej, co powodowało, iż często jej rzeczywista wartość bojowa oceniana była dość nisko. Świadczyć o tym mogą choćby następujące stwierdzenia jednego z francuskich generałów:

Armie bolszewickie mają bardzo młodych dowódców; ich sztaby są utworzone z byłych oficerów rosyjskiego Sztabu Generalnego, ale rady ich nie mają posłuchu. [...] Poza kilku jednostkami złożonymi z robotników-komunistów, dla których rabunek jest jedyną podstawą rewolucji proletariatu, większość sił bolszewickich składa się z chłopów. [...] W razie niepowodzeń nie znajdzie się zadnej siły moralnej, która by podtrzymała armię⁸⁸.

W 1920 r. z dyscypliną w 1 Armii Konnej nie było najlepiej. Poza tym, tak jak to miało miejsce podczas opisanych tutaj wydarzeń, zdarzały się okresy jej wyraźnego załamania oraz wzrostu różnego rodzaju patologii i przestępczości⁸⁹. W 1920 r. dwa z nich miały miejsce w czasie, gdy armia Budionnego znajdowała się na Ukrainie. Obok przyczyn obiektywnych wynikających ze specyfiki organizacji i funkcjonowania sowieckich sił zbrojnych oraz charakteru rosyjskiej

⁸⁶ W rzeczywistości w połowie października 1920 r. wszystkie wielkie jednostki kawalerii 1 Armii Konnej liczyły (obecnych w szeregach) 2875 ludzi „komsostawu” i 36 255 „konarmiejców”, którzy posiadali 35 442 konie, 14 395 karabinów powtarzalnych, 304 km-y i 70 dział artylerii konnej. Natomiast wszystkie formacje „Konarmii”, jakie podlegały Budionnemu dnia 15 października liczyły w sumie 49 822 ludzi, z których aż 33 898 „konarmiejców” (68% całości) służyło w oddziałach bojowych, a 15 924 ludzi (32%) w sztabach i formacjach tyłowych. W dalszym ciągu była więc to bardzo poważna siła – szerzej na temat vide: A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej (1919–1923)*; idem, *Zarys organizacji 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*.

⁸⁷ RGVA (Centr Chranenija Istoriko-Dokumental'nych Kollekcii), Sztab Generalny Oddział II, 308.12.109. Referat informacyjny Oddziału II Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego Nr 47553/II z 15 X 1920 r. Ponadto także: A. Smoliński, *Wiedza Sztabu Generalnego oraz Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego na temat stanu organizacyjnego i liczebnego 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r., Od armii komputowej do narodowej*, Tom III – w druku.

⁸⁸ Generał Camon, *Zwycięski manewr Marszałka Piłsudskiego przeciw bolszewikom. Sierpień 1920. Studium strategiczne*, Warszawa 1930, s. 19.

⁸⁹ Szerzej vide chociażby: A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej (1919–1923)*; idem, *Zarys organizacji 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*; idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku*; idem, *Dezerceje z 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*

wojny domowej⁹⁰, był to również skutek wielu zjawisk zależnych od dowództwa „Konarmii”. Często bowiem zbyt mało wysiłku wkładano w zwalczanie zachodzących patologii, głównie zaś tych, które godziły w życie, zdrowie i mienie ludności cywilnej, głównie zaś Żydów oraz wszystkich tych, których zaliczano do „klasowych wrogów rosyjskiego i światowego proletariatu”.

Aleksander Smoliński

ASSAULTS, ROBBERIES AND POGROMS OF JEWS
PERPETRATED BY BUDYONNY'S CAVALRY ARMY IN
UKRAINE IN APRIL–MAY AND SEPTEMBER–OCTOBER 1920

S u m m a r y

This article deals with the little known problem – at least in Polish historiography – of the assaults, robberies and pogroms of Jews perpetrated by Semyon Budyonny's 1st Cavalry Army while it was advancing westwards in April and May 1920 and again while it was retreating in September and October of the same year. Apart from Polish combatants, the prime victim of the Soviet atrocities were Jews who lived on the territory of Western Ukraine overrun by Budyonny's troops.

This account of the atrocities and criminal behaviour is based on source material from archives in Moscow, Kiev, and Polish archival collections. The author also consulted a whole range of latest Russian and Ukrainian publications on the subject. This article is the first comprehensive presentation in Polish historiography of the pogroms and crimes which the Ukrainian Jews fell victim to during Russian civil war and the Polish-Soviet War.

⁹⁰ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide choćby: *Chelovek i vojna. Vojna kak javlenie kultury*, koll. rab. pod red. I. V. Narskogo, O. Ju. Nikonovoj, Moskva 2001 oraz A. Smoliński, *Dezercje z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach 1918–1922. Wojna z Polską i wojna domowa w Rosji*.